

«МУҢЛЫҚ - ЗАРЛЫҚ» ДӘСТАНЫНДА КӨРКЕМ СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР ХӘМ ОБРАЗЛАР ТИПОЛОГИЯСЫ

Калекешова Хурлиман Полат қызы
НМПУ 2-курс магистранты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704005>

Таянч сұзлар: *достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.*
Ключевые слово: *эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.*
Key words: *epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakshi.*

Қарақалпақ халық дәстанлары ұзақ тарихый, мәдени экономикалық, социаллық турмыстың хәр түрлі басқышларын ұзақ жыллар дауамында басып өтті. Усы дәуірде халық өзіннің аңызкеи әдебиятын, ата-бабаларынан мийрас болып қалған эпослық шығармаларын өзлери жасап турған дәуири менен байланыстырып, мазмунын, идеясын, көркемлик жақтан қунлылығын дәуир заман руўхына сай хәр тәреплеме раўажландырып барды.

Бул эпослардың негизи ерте заманлардан қәлиплескен болып, халық батырлары өзлеринің мақан еткен хәм туўылып өскен жерлерин сыртқы душпанлардан қорғаў ушын алып барған гүреслери тийкар болды. Усындай эпослардың қәлиплесиўи, басқа да дүнья халықлары эпосларының қәлиплесиўи дереклерине нәзер салсақ, рус халық қаҳарманлық эпосларының пайда болыўи дереклерин, тарихый былиндалары тийкар болғанлығын айтады. Мәселен, «Илья Муромец, Добрынин Ниикитич, Алеша Попович сыяқлы былиндасы қаҳарманлық былинда болып, олар Рус жерлерин сыртқы хәм ишки душпанлардан қорғағанлығы хаққында айтылады». [1.302] Сонлықтан, қаҳарманлық эпослардың мазмуну халықтың қыялы, потриотлық идеялар менен терең суўғарылған. Соның ушын да, эпослық шығармалардағы батырлар қандай қыйыншылық болса да душпанын жеңип мақсет-муратына жетеди.

«Фольклорлық шығармалар өмирде болған белгили бир ўақыялардан ямаса ойдан шағарылған әңгемелерден басланады. Әўели баста хәр бир аңызкеи шығарманы, гейде жеке бир адам шығарады, бирақ оннан ол фольклорлық шығарма бола алмайды... Тек ол аўыздан-аўызға тараў арқалы ғана фольклорлық шығармаға айланады. Екинши, бир сөз бенен айтқанда, фольклорлық шығармаға айланыўи ушын әңгеме болған ўақыяға ямаса ағдайы турақлы сюжетке айланыўи тийис. Ал, турақлы сюжет болыўи ушын ол айтылған ўақыя ел арасына тарап, фольклорлық циклден өтиўи керек.

Алымлардың дурыс көрсеткеніндей: Барлық ертеклер, аңызлар, әңгімелер, анекдотлар, қосықтар, мақаллар, жумбақтар бәрі фольклорласыу процесинен өткен. Ал, ендиги негизги ўақыяның турақлы сюжетке айланыу процесси қалай болады, мине, сюжетлердиң байланысыуы ушын бул әҳмийетли мәселе. Бул өзи, бир жағынан, сюжеттиң фольклорлық циклге түсиуи болса, екинши жағынан, оның басқа сюжетлер менен контиминацияға енип, көлемли шығармаға айланыуы. Сонда сюжеттиң байланысыуынан еки процестин қатар жүриуи нызамлылығын да байқауға болады. Бириншиси – бир ўақыяның турақлы сюжетке айланыуында, екиншиси – усы сюжеттиң кеңейе келе, бир неше сюжетти қамтыған шығарма, тийкарында эпикалық шығармаға айланыуына алып келеди». [2. 245.]

Деген менен, халық дәстанлары тарийхый дереклерге қарағанда өзбек, қазақ, татар, башқурт, алтай, қырғыз, қарақалпақ хәм басқа да халықлардың этногенез дүзген қәуимлер (племя) ноғайлылар аўқамының дәуиринде өзлериниң тарийхый турмысының, үрп-әдет дәстүрлериниң бир бирине жақынлығы хәммесине ортақ фольклорлық шығармалары дөрелген. Усындай жақын қатнасықлардың тийкарында өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ татар, башқурт, алтай, халықлары аўызеки әдебиятында дәстанлардың версияларының бар екенлиги хәммеизге мәлим. Халық дәстанлары болған «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан», «Қырық қыз», «Ер Шора», «Муңлық-Зарлық», сыяқлы дәстанлардың миллий версияларының көпшилик түркий халықларда ушырысып келип отырыуы бул пикиримиздиң айқын дәйлли.

Усындай уқсаслық «Мәспатша» дәстанын да да келтириледі. Мысалы; «Шәрьяр» дәстанында, «Басында ғула, ийнинде жәнде, қолында сырлы хәсса, бир қәлендер шейдулла тартып ғайыптан хәзир болды. Енди адамларға қарап, сазы болмаса хәмдиминде сөзи, неше шерлерден тымсал келтирип, бир-еки аўыз гәплей береді: Мысалы;

Атасының атлары,

Сасууар адам,

Баласының атлары,

Болсын Шәрьяры алам,

Енесиниң аты Ақдаўлет,

Қызының аты Әнжиман,

Болсын дейип сол жерде,

Көзден ғайып болады. [3. 54-55.]

Усы мотив «Ер Шора» дәстанында да келтириледі, мысалы: «Әйне, той тарқалғаннан соң Нәрик бай-Баламның атын қойың-деди. Сол ўақытта ғайыптан бир қәлендер келип: Улдың аты «Шора» қыздың аты «Гумисай» болсын-деп атын қояды... [4. 119.] Бул дәстанлардағы бас қахарманның ат қойыу мотиви бирдей болып олардың арасында типологиялық жақынлықтың бар екенлигин көремиз.

Сондай ақ «Муңлық-Зарлық» дәстанында болса «Қырық шилтен ғайып еренлер» келип атын қояды. Мысалы;

Қырық шилтен ғайып еренлер,
Қойып кеткен түн еди,
Қаншайым есине келген соң,
Түсинде аян болады,
Туўылған еки балаға,
Улының атын «Зарлық» деп,
Оңымдамекен деп еди,
Оны емес түси екен» [5. 451.] -деп бериледи.

Қарақалпақ халық дәстанлары өзиниң оригиналлығы менен терең идеялығы, көркемлик дәрежеси менен характерленеди. Халық дәстанларының сюжетинде дәстан қахарманларының ғайры тәбийий ямаса мифлик туўылығу мотивлериниң кең орын алғанлығын көриўимизге болады.

«Муңлық-Зарлық» дәстанын алып қарайық. Мысалы, «Қодаркүл Санжарқанның кейинги 40 қатынның ийеси мәстан кемпирдиң 40 қатынның тапсырмасы менен Қаншайымның еки баласын жоқ қылыў ушын кетип баратыр...

«Еки бирдей баланы, Қундақта еки баланы,
Қолтықлап кетип барады, Сәрхәўизге урады,
Сейил етер сәрхәўиз, Таслап еки баланы,
Сәрхәўизге барады, Қадар қулдай бийнамит,
Өлтирдим деп барады... [6. 447.]

Усы мотив «Шәрьяр» дәстанында да ушырасады мысалы;

«Кемпир демди салады, Ақ кесеге бир салып,
Жүўен кетип қолынан, Орап қара пиллаға,
Еки бирдей раўшанды, Қанлар салған сәрхәўиз,
Қолынан тартып алады, Суўға таслап урады... [7. 94.]

Дәстан сюжетинде көрсеткениндей балларды суўға апарып таслайды бирақ баллар суў астында жасай береді. Мысалы, «Муңлық-Зарлық» дәстанында былай келтириледи.

«Қаншайымның гүнасы, Ултанында хәўиздиң,
Мойныма мениң қалмағай, Асық ойнап отырған,
Ийманым болғай қудайым, Еки баланы көреді,
Хан хәўири Сәрхәўиз, Қаншайымның баллары,
Сәрхәўизге келеді, Тири екенін Қулмама
Сығалай қарай береді, Сол ўақлары биледи...» [8.450-451.]

Шәрьяр дәстанында усы мотив мынандай етип бериледи мысалы; «Хаў менғо суўға қарап едим, суўда хоширей көринип, мен бир сулыў пәкизе болдым ғо. Енди дүңгидеги суўды көрейин» деп қыял етти. Өне келип дүңге қарады. Дүңге қараса көзи дуздай, мурны биздей қабатурқы персиян шоры қәддине келди.

-Хаў, буне суўда мени әжийне айландырып турма, зыяным қыстап

турма мени, хәўыздағы суўда көрейин-деп қыял өтти. Хәўиздиң бойына келеди. Жүзин хәўизге тутты. Өне тийине қараса, бир кекили алтыннан, бир кекеили гүмистен, түклери зербарақтан болып, суў тийинде балық киби ойнап жүрген еки бирдей нәресте балларды көрди». [9. 451.]

Мине бундай мифлик мотив «Муңлық-Зарлық» дәстаны сюжетинде көриўимизге болады. Мысалы;

«Зарлық жатқан жерлери,
Кем-кем жақын келеди,
Жети қат аспан пәлекке,
Сағымы түсип жатырған,
Бир баланы көреді,
Бала екенин биледи,
Санжархан жақын келеди,

Саўсады ханның сүйеги,
Ылжырады жүреги,
Табылады шөлден кереги,
Бир кекили алтыннан,
Бир кекили гүмистен,
Күн менен шағылысып жатқан,
Баланы анық көреді...» [10. 451] деп

келтиреді. Мине жоқарыда көрген еки дәстанда да дәстан мотивлериниң қолланылыўы басқаша, биреўи суўда, биреўи, қырда, тийкарғы сүүретлениўи жағынан бир-бири менен жүдә жақын екенлигин көремиз. Бундай ғайры тәбийи мифлик туўылыў, суў астында емин еркин жасай бериўи, басқа қарақалпақ дәстанларында айтарлықтай ушыраспайды. Бул еки дәстанда да типологиялық мифлик сүүретлеў бирдей болып келеди. Бул еки дәстанда да ертеклик кублыс мотиви көзге тасланады.

Балалардың суў астында өлмей еркин жасаўын Сулайман пайғамбардың аты менен байланыстыралады. Сулайман патша диний инанымлар бойынша дүньяның астын үстин сораған. Хәйўанларға да, жин-жыпырларға да, шайтанға да, пирлерге де қулласы жанлы мақлуқлардың барлығына хүкимдарлық еткен. Дәстанда исенимлердиң көриниси болып табылады. «Сулайман хәққинда Библияда, Қуранда, «Қыссасул-анбия» хәм тағы басқа дереклерде де мағлыўматлар келтириледи. Библияда сулайман «Саламан» деп жүритиледи хәм Даўыттың баласы деп түсиндириледи. Диний мифологиялық аңызларға қарағанда сулайман Даўыттың баласы, яхудий пайғамбарларынан, кушли патшалардан болған деп келтириледи.

«Шәрьяр» дәстаны менен «Муңлық-Зарлық» дәстанларында таўдың, тастың, шөлдиң сөйлеў мотивлери еки дәстан сюжетлеринен көриўимизге болады. Биз бул мотивлерге ананизм қалдықлары деп баға бериўимиз керек. Мысалы, «Шәрьяр» дәстанының мазмунына сер салсақ.

Енди шалдым дегенде,	Арқалай жөней береди,
Шалар жерге келгенде,	Әйне үш күн жол жүреді,
Шөлде сөйлей береди,	Ол алдына қарады,
Шалма ханның баласын,	Аспан менен бара бар,
Бузба ханның қаласын,	Булт пенен зерме-зер,
Қан жылатпа кейінде,	Бир бәлент таўды көреді... [11. 94.]

Әне балларды арқалап, сол таўдың үстине шығып, өлтирейин деп қыял қылады. Балаларды арқалап таўға жөней береди. «Өлдим-талдым» дегенде таўдың басына шықты, сөйтип демин алды. Демин алып болып, балаларды өлтирейин,-деп қыял қылды. Бул мотив хәмме дәстанларда да қолланыла бермейди. «Шәрьяр», «Муңлық-Зарлық» дәстанларының сюжетиниң кең орын алғанын көреміз. Дәстанлардын усындай бир-бирине усаўы мифлик мотивлер типологиясы дәстан сюжетинде анық көринеди.

«Муңлық-Зарлық» дәстанында мына мазмунда бериледи, Мысалы:

Енди шалдым дегенде,	Турған жерден тартпасам,
Шалар жерге келгенде,	Жерлер атыр қурысын,
Жерден саза болады,	Ұаўлығып турған Қадар қул,
Шалма ханның баласын,	Зарлық пенен Муңлыққа,
Өлтирме ханның баласын,	Қолтығына басады..,
Өлтирсең ханның баласын,	Таслап қашып жөнеди... [12. 452-453]

Биз жоқарыда дәстанлардың мазмунында көрип өткенимиздей мифлик мотивлердиң хәм сюжетлердиң еки бирдей дәстанда да қолланылыўы бирдей болып келеди. Мифлик мотивлердиң келтириўиниң тийкарғы себеплери, бириншиден сол дәстанды дөреткен халықтың атқарыўшылардың санасындағы ески мифлик сана қалдықларына байланыслы келип шыққан болса, екиншиден дәстанларға тән поэтикалық дәстүрлердиң нызамлы жалғасы сыпатында келип шыққанлығын көреміз. Усындай типологиялық мазмуны бирдей мифлик мотивлердиң типологиялық сәйкес келетуғынлығын көреміз.

Жуўмақлап айтқанда, халық дәстанлардың поэтикалық образларда шығарманың идеялық мазмуны да, оның көркемлик формасын да тығыз хәм ажыралмас түрде бириккен болып. Бул бирлик, биринши нәўбетте, образлардың шебер сүўретлениўинен, эпостың қахарманларын терең психологиялық жақтан

көрсетилиуінен, конфликтлердің көркем ашылуынан, дәстанлардың тил байлығынан хәм поэтикалық сүүретлеу қуралларының және усылларының көп түрли болып келиуінен айқын көринеди.

Эпосларда аўызеки халық поэзиясының нешше әлуан түрлериниң табылуы. Онда биз эпикалық баянлау, лирикалық хәм салт қосықлары, хәр қыйлы диалоглар менен монологлар түриндеги халық драмасының элементлери, халық ертеклериниң элементлери, нақыл-мақаллар, халық юморы хәм сатира сыяқлы жанрлардың элементлерин көремиз. Эпослардың совтавындағы усундай элементлердің хәммеси ажыралмас түрде бириккен хәм бул жағдай эпосларға халық жыраулары, шайырлары тәрeпинен узақ уақытлар дауамында дөретилип хәм жетилистирилип келгенлигин дәлиллейди. Халық дәстанларында қарақалпақ халқының миллий өзгешеликлери яғный хәр қыйлы үрп-әдетлер халықтың хәмме турмыс тиришиликлерин өз ишине қамтыған. Дәстанларда халық тилиниң пүткил байлығы барлық гөззаллығы поэтикалық шеберлик пенен атқарылып, халықтың көркем эстетикалық талаптарын қандырып, халыққа хызмет еткен деп есаплаймыз.

Пайдалынылғын әдебиятлар

1. Кравцов Н. И, Лазутин С. Г. Русское устное творчество. – Москва: Высшая школа, 1983. – С. 302.
2. Қасқабасов С. Таңдамалы шығармалары. – Астана: Фолиант, 2014. – Т. II. – Б. 145.
3. Қарақалпақстан фольклоры 13-том «Шәрьяр» дәстаны ҚҚ-н, Нөкис 1984.54-55 б
4. Қарақалпақстан фольклоры 15-том «ЕрШора» дәстаны ҚҚ-н, Нөкис «Илим» 2010. 119-б
5. Қарақалпақстан фольклоры көп томлық 24-том ҚҚ-н, Нөкис «Илим» 2010. 451-б
6. Қарақалпақстан фольклоры көп томлық 24-том Нөкис «Илим» 2010. 447. б.
7. Қарақалпақстан фольклоры 13-том «Шәрьяр» дәстаны ҚҚ-н, Нөкис 1984. 94. б.
8. Қарақалпақстан фольклоры көп томлық 24-том Нөкис «Илим» 2010. 450-451-б.
9. Қарақалпақстан фольклоры көп томлық 24-том Нөкис «Илим» 2010. 451. Б
10. Қарақалпақстан фольклоры көп томлық 24-том Нөкис «Илим» 2010-ж 451-б.
11. Қарақалпақ фольклоры, 24-том көп томлық Нөкис «Илим» 2010. 452-453. б.